

Т. С. Подорожна*

ПРАВИЛА ПОВУДОВИ ЗАКОНОДАВЧИХ ДЕФІНІЦІЙ: ЛОГІКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ

Законодавчі дефініції як невід'ємний елемент будь-якого правового явища являють собою складну (багатоаспектну) категорію юридичної науки. Серед багатьох приписів, що містяться в законодавстві, вони займають важливе місце. Це один із найважливіших засобів, що забезпечує ясність, однозначність і визначеність понять, що вживаються в тому числі і в законодавстві.

Дефініції являють собою важливу складову частину будь-якої наукової теорії, концепції, більш-менш закінченого судження, в якому щось доводиться чи спростовується. Від того, як визначені вихідні поняття наукових теорій, залежить зміст останніх, їх пояснювальні та евристичні можливості, а від того, як визначене те чи інше поняття, категорія в науці, залежать класифікації, що нею застосовуються, віднесення об'єктів до тих чи інших класів; залежить галузь застосування закону, який при цьому формується.

Логіко-теоретичні аспекти законодавчих дефініцій досліджували у своїх працях такі відомі сучасні вчені, як: В. М. Баранов, Л. Ф. Апт, М. Е. Гуцєв, С. Ю. Головіна, А. Хворостянкіна, В. Є. Жеребкін та ін., проте аналіз літератури дозволяє зробити висновок про відсутність єдиного комплексного дослідження з цієї проблематики.

Тому *метою цієї статті* є проведення комплексного логіко-теоретичного аналізу побудови дефініцій, що містяться у законодавстві України, та виявлення ролі і значення їх для сучасного нормотворення.

Сьогодні вже існують і достатньо вдало застосовуються певні правила побудови та інтерпретації законодавчих дефініцій. *Стандартну процедуру визначення називають визначенням через найближчий рід і видові ознаки* (класифікаційна¹, класична²). Такий спосіб визначення хоча з часів Аристотеля і перетерпів серйозні зміни, але і в новому вигляді залишається максимально ефективним з точки зору виділення суттєвих ознак поняття, що визначається. Це пояснюється тим, що рід найточніше виражає суть того, що визначається, а ознаки виду (видові відмінності роду) дозволяють максимально відокремити його від того, що відноситься до того ж роду. Вказаний спосіб дозволяє уникнути включення у визначення індивідуальних ознак об'єкта, які не притаманні всьому тому, що підпадає під один і той же вид. Разом з тим при цьому способі визначення важливо не плутати родові та видові ознаки, не вказувати рід чи вид в якості видової відмінності, також важливо бачити, чи не належить певна видова відмінність до іншого роду. Тобто поняття спочатку відносять до найближчого роду, а потім вказують на його відмінність від інших предметів, що відносяться до цього роду³. Наприклад, п. 2.2.7 ст. 2 Положення про технічне обслуговування устаткування гірничо-металургійного комплексу, затверджене Наказом Міністерства промислової політики України від 15.06.2004 р. № 285, говорить: устаткування — сукупний термін, який включає в себе машини, агрегати, механізми, вузли, а також апарати, колони, установки, технологічні лінії, електротехнічні та теплотехнічні об'єкти, мережі, технологічні та обов'язувальні трубопроводи й інші пристрої (*рід*), які використовуються при виробництві продукції та виконують ті чи інші технологічні функції (*видова ознака*).

Ми вважаємо, що визначення терміна через вид і родову відмінність має ряд переваг, головна серед яких полягає у високій мірі абстрактності, що передбачає неодноразове його застосування в різних життєвих ситуаціях.

Описове (казуїстичне) визначення розкриває зміст поняття шляхом переліку його окремих частин чи ознак: ліцензія на мовлення — документ державного зразка, який видається Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та засвідчує

© Подорожна Т. С., 2008

* викладач кафедри економічної теорії і права Інституту бізнесу і фінансів Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський)

¹ Хижняк С. П. Юридическая терминология: формирование и состав. — Саратов, 1997. — С. 13.

² Апт Л. Ф. Правовые дефиниции в законодательстве // Проблемы юридической техники: Сборник статей / Под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2000. — С. 309.

³ Кнапп В. Логика в правовом сознании / В. Кнапп, А. Герлох. — М., 1987. — С. 294.

право ліцензіата відповідно до умов ліцензії здійснювати мовлення, використовувати канали мовлення, мережі мовлення, канали багатоканальних телемереж⁴. Для такого визначення характерно, з однієї сторони, відносно точна характеристика об'єкта, що визначається, а з іншої — обмеженість визначення, що не дозволяє застосувати правову норму в необхідних випадках, оскільки “з лінгвістичної точки зору, визначення того чи іншого нормативного поняття являє собою загальну відокремлену словесну формулу, в котрій об'єднані всі особливості і суттєві ознаки даного поняття”⁵. Казуїстичні визначення зустрічаються значно менше, хоча, з іншої сторони, закритий перелік, що формує визначення поняття, може видатися значно корисливішим, ніж абстракція, що допускає вільне трактування правової норми. Чітко визначаючи об'єм поняття, законодавець тим самим намагається вживати поняття саме в такому значенні і об'ємі, котрого бажає.

Потрібно зазначити, що історично правові поняття розвиваються від конкретних до абстрактних, від казуїстичних формулювань до формування правових приписів, достатньо широкі для того, щоб охопити всю сукупність суспільних відносин, що мають загальні риси і підпадають під опис однієї загальної формули⁶. Проте далеко не завжди казуїстичні визначення підходять до правових норм. Наприклад, неможливо за допомогою переліку дати визначення поняття “адміністративний проступок”, тому що життя завжди буде демонструвати таке розмаїття порушень адміністративної дисципліни, котре не вкладеться в казуїстичне формулювання. Підтвердженням цього слугує той факт, що в кожній галузі права при наявності широкого спектра суспільних відносин, що входять до предмета регулювання цих галузей, може здійснюватися їх порушення, за що може бути накладене адміністративне стягнення. В якості підстав для притягнення до адміністративної відповідальності можна перерахувати наступні адміністративні проступки: адміністративні правопорушення в галузі праці і здоров'я населення (гл. 5), правопорушення, що посягають на власність (гл. 6), правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури (гл. 7), правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів (гл. 8), правопорушення у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних правил (гл. 9), правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку (гл. 10) та інші. Як видно, даний перелік далеко не охоплює всього розмаїття видів адміністративних правопорушень, тому нині діючий Кодекс про адміністративні правопорушення в якості підстави для притягнення до адміністративної відповідальності називає адміністративний проступок і дає дефініцію цього абстрактного поняття (ст. 9 КпАП).

Досить розповсюджені в діючому законодавстві перелікові (*екстенсійні*) визначення: Валютні операції: а) операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності ...; б) операції, пов'язані з використанням валютних цінностей в міжнародному обігу ...; в) операції, пов'язані з ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей⁷. Іноді вони виділяються в якості самостійного виду правових дефініцій поряд із казуїстичними і родовидовими⁸. Проте нам здається це не зовсім обґрунтованим. Розкриття змісту поняття шляхом переліку частин чи елементів, що входять до нього, характерне для описової дефініції. Тому про перелікові дефініції можна говорити тільки як про різновид казуїстичних, причому відмежовувати їх від звичайних казуїстичних дефініцій, мабуть, потрібно тільки за формальним критерієм: для переліку властиво чітке відмежування елементів, що входять до складу поняття, виділення їх у самостійні пункти.

Переліки поділяються на *відкриті* (наприклад: “Нерезиденти: фізичні особи ...; юридичні особи ...; розташовані на території України іноземні дипломатичні, консульські, торговельні та інші офіційні представництва, міжнародні організації та їх філії, що мають імунітет і дипломатичні привілеї, а також представництва інших організацій і фірм, які не здійснюють підприємницької діяльності на підставі законів України” і *закриті*

⁴ Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 р. у редакції Закону України від 12.01.2006 р. // ВВР. — 2006. — № 18. — Ст 155.

⁵ Губаєва Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. — М., 2003. — С. 68-69.

⁶ Лукич Р. Методология права. — М., 1981. — С. 143.

⁷ Про систему валютного регулювання і валютного контролю: Декрет Кабінету Міністрів України від 18.06.1993 р., № 15-93 // ВВР. — 1993. — № 17. — Ст. 184.

⁸ Савицкий В. М. Язык процессуального закона: Вопросы терминологии. — М., 1987.

(наприклад: «Основними напрямками економічної політики держави є: структурно-галузева політика ..., інвестиційна політика..., амортизаційна політика ..., політика інституційних перетворень ..., цінова політика ..., антимонопольно-конкурентна політика ..., бюджетна політика ..., податкова політика ..., грошово-кредитна політика ..., валютна політика ..., зовнішньоекономічна політика ...»⁹. Їм відповідає наявність в законі відносно і абсолютно визначених понять¹⁰. Тобто для того, щоб певним чином сформулювати екстенсійне визначення поняття, законодавець повинен мати чітке уявлення про те, наскільки можливо по відношенню до того чи іншого поняття вичерпно перерахувати його окремі елементи. Якщо в переліку викласти всі елементи неможливо, краще залишити його відкритим, допускаючи ймовірність його інтерпретації правозастосувачами. Так, наприклад, сформульоване в ст. 27 Закону України «Про інформацію» поняття документа. Документ — це передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці або на іншому носіїв. До «інших» носіїв законодавець не відніс ніяких даних. Такий спосіб визначення терміна власне свідчить про розпливчастий характер його значення, так як при цьому відбувається розчленування поняття.

Комбіновані дефініції мають місце тоді, коли одне і те ж поняття визначається в законі два рази: за допомогою абстрактної формули, що характеризує суть поняття, і переліку елементів, що включаються в його зміст¹¹. Наприклад, у відповідності до ч. 1 ст. 3 Сімейного кодексу України сім'я визначається як первинний та основний осередок суспільства. Ч. 2 цієї ж статті дає пояснення, а саме: сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно¹².

Серед способів визначення поняття особливе місце займає прийом цифрового вираження. *Цифрові визначення*¹³, що використовуються в законодавстві, забезпечують високу ступінь визначеності, точності нормативних формулювань. Слід відзначити, що особливого використання цифри та числівники набувають в підзаконних нормативно-правових актах, оскільки для виразу їх змісту є характерним прийом цифрового вираження. Але в законах вони також мають місце. Наприклад, податкові періоди: звітний (податковий) рік — період, який розпочинається 1 січня поточного року і закінчується 31 грудня поточного року ... (п. 11.1 ст. 11 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств»)¹⁴. Досить активно даний вид дефініцій використовується в трудовому законодавстві. Зокрема, в ст. 59 дається визначення «нормальної тривалості робочого часу» (40 годин на тиждень), в ст. 54 «нічний час» (час з 22 годин вечора до 6 годин ранку), ст. 70 «тривалість щотижневого безперервного відпочинку» (не менше як 42 години) і т. д.

Ступінь визначеності у кількісних понять, без сумніву, вищій, ніж у якісних, що робить норму, яка використовує кількісні поняття, більш зрозумілою для праворозуміння. У такому випадку, як правило, відпадає необхідність тлумачення суті закону, оскільки кількісні поняття однозначно позначають суть терміна. Разом із тим застосування в праві кількісних понять звужує можливості правозастосувачів враховувати будь-які інші обставини при вирішенні того чи іншого питання. Тому перед законодавцем стоїть проблема дотримання балансу між кількісними і якісними поняттями, а також проблема вибору найбільш вдалого для кожної конкретної норми способу визначення поняття¹⁵. Також для однакового оформлення нормативно-правових актів корисливим будуть уніфікація і

⁹ Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України: від 16 січня 2003 р. — К.: А.С.К., 2007. — С. 10.

¹⁰ Головіна С. Ю. Понятійний апарат трудового права. — Екатеринбург, УрГЮА, 1997. — С. 106-107.

¹¹ Там же. — С. 120.

¹² Аналогічним чином визначається поняття «внутрішні морські води» (п. 2 Правил охорони внутрішніх вод і територіального моря від забруднення та засмічення); поняття «документ», що замінює паспорт громадянина (п. 2 Положення про прикордонний режим)

¹³ Лукич Р. Методология права. — М., 1981. — С. 200-202.

¹⁴ Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 28.12.1994 р. //

¹⁵ Головіна С. Ю. Проблемы формирования дефиниций в трудовом законодательстве России // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы: Материалы Международного «круглого стола» (Черновцы, 21-23 сентября 2006 года) / Под ред. В. М. Баранова. — Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. — С. 663.

стандартизація порядку написання чисел (позначення строків, грошових сум, співвідношення величин тощо). Доцільно строго визначити, коли числа позначаються словами, а коли таке позначення відбувається через цифри.

Проте, на нашу думку, слід розглядати цифрові дефініції не як самостійний вид правових визначень, а як різновид родовидових або описових дефініцій, що використовують цифрові позначення для більш точного визначення.

Бувають випадки, коли в законодавстві використовуються так звані “контекстуальні” визначення, що “приховують” в тексті правової норми дефініцію. Таким способом, наприклад, сформульоване правило про заборону дискримінації у сфері праці (ст. 22 Кодексу законів про працю України): забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу. Так відповідно до Конституції України будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об’єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання не допускається. Проте у цьому визначенні ми бачимо певне непорозуміння — замість підходящого до слів “ніхто не може бути обмежений” законодавець використовує “залежно від” (мабуть по аналогії з нормою Конституції України, яка формулює заборону дискримінації зовсім по-іншому — “держава гарантує рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від ...”). В результаті вийшло не досить адекватне, з точки зору української мови, словесне формулювання.

Контекстуальні (неявні) визначення мають місце там, де зміст поняття прямо не розкривається, але може бути більш чи менш точно складений на основі статті чи нормативно-правового акта в цілому¹⁶. Таким чином можуть визначатися поняття, котрі зустрічаються у правовій практиці часто і значення котрих стабілізувались, а тому при їх використанні не виникає шкідливості помилок чи неясності¹⁷. Про формулювання визначення відповідно мова тут не йде. Називаючи такий спосіб передачі інформації контекстуальним визначенням, ми розуміємо, що суть поняття якимось чином розкривається, визначається в тексті, але саме по собі дефініцією не є.

Мають місце і так звані “оціночні” поняття в законодавстві України. На відміну від інших (не оціночних¹⁸, формально-визначених¹⁹) понять, властивості, ознаки, деталі правових явищ, що фіксуються оціночними поняттями, законодавець детально не пояснює, а оцінює і конкретизує суб’єктами, виходячи з еталонів правосвідомості, практики, звичаїв, наприклад, такі поняття як “гуманізм”, “особлива жорстокість”, “крайній цинізм”, “справедливість”, “честь”, “гідність”, “моральні якості” та інші. Визначення таких понять вважається найбільш складними, тому що зміст їх неможливо визначити однозначно, оскільки їх суть і значення можуть залежати від конкретних обставин.

Таким чином, з точки зору способу визначення поняття, законодавчі дефініції доцільно класифікувати на три основні види: родовидові, описові та комбіновані. Також слід зазначити, що всі вищезазначені визначення (крім контекстуальних) та всі поняття (крім оціночних), що закріплені в законі, можуть розглядатися як самостійний вид правових приписів — *законодавчі дефініції*.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою економічної теорії і права
Інституту бізнесу і фінансів Подільського державного аграрно-технічного університету
(протокол № 7 від 25 лютого 2008 року)*

¹⁶ Власенко Н. А. Язык права. — Иркутск, 1997. — С. 158.

¹⁷ Кнапп В. Логика в правовом сознании / В. Кнапп, А. Герлох. — М., 1987. — С. 291.

¹⁸ Жеребкін В. Е. Логичний аналіз понять права. — К., 1976. — С. 129.

¹⁹ Власенко Н. А. Указ. работа. — С. 162.